

TÜRK DİLLERİ AİLESİ: I

M. TALÂT TEKİN

Çuvaşça, Yakutça, Tuvaca, Hakasça, Altayca, Kırgızca, Kazakça vb. gibi Türkçe (Türkiye Türkçesi) ile akraba ya da kardeş olan ve uzak geçmişteki bir anadilden, "Ana Türk dili"nden türemiş bulunan dillere dünya Türk dilbilimi çevrelerinde, genellikle, "Türk dilleri" (İng. *Turkic languages*, Alm. *Türkische Sprachen*, Rus. *Tyurkskiye yazıki*, vb.) adı verilir. Türk dilbilimi verilerine ve modern dilbiliminde uygulanan ölçütlere göre Türk dillerinin çoğu için yerinde ve uygun olan bu ad bizde Hacettepe Üniversitesince de benimsenmiş ve bu diller "Türk yazı dilleri" adıyla programa girmiştir.¹ Ancak, "Türk dilleri" adı bizde, ya doğru ve uygun bulunmadığı ya da sakıncalı sayıldığı için, genellikle, kabul edilmemekte ve kullanılmamaktadır. Türk Dil Kurumu Yayınlarında, önceleri "Türk lehçeleri" adı benimsenmişken,² sonraları bu ad yanında "Türk dilleri" deyimine de yer verildiği görülmektedir.³ Ankara Üniversitesi Türk dillerini öteden beri "lehçe" sayar ve "Türk dilleri" deyiminden kaçınır.⁴ İstanbul Üniversitesi ise, daha aşırı bir tutumla, "lehçe" deyimini yalnız Çuvaşça ve Yakutça gibi öbürlerinden çok farklı iki Türk dili için kullanmakta, bu diller dışındaki bütün Türk dillerini "lehçe"nin de altında bir konuşma türü (*variety of speech*) saydığı "şive" sözü ile adlandırmaktadır.⁵ Bu durumda, Türk dillerini adlandırmada üç ayrı görüşle karşı karşıyayız demektir: 1. Dünya Türk dilbilimi çevreleri ile Hacettepe Üniversitesinin ve Türk Dil Kurumunun görüşü (*dil*), 2. An-

¹ Hacettepe Üniversitesi Sosyal ve İdari Bilimler Fakültesi Ders Yılı Güz Sömestiri Kataloğu.

² Bkz. örneğin Ahmet Cevat Emre, *Türk Lehçelerinin Mukayeseli Grameri*, birinci kitap: Fonetik, T.D.K. Yayınları D. 28, İstanbul 1949.

³ Bkz. örneğin A. Dilâçar, *Dil, Diller ve Dilcilik*, T.D.K. Yayınları, sayı: 263, Ankara 1968, s. 84, 85, 86.

⁴ Bkz. örneğin, Saadet Çağatay, *Türk Lehçeleri Örnekleri II: Yaşayan Ağız ve Lehçeler*, Ank. Üniv. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları: 214, Ankara 1972. Bu eserin giriş bölümünde Sayın Çağatay "Yakutların ve Çuvaşların dili artık lehçe denemeyecek kadar kelime kökünde ve hazinesinde değişmiş olduğundan, ikinci bir Türk dili grubu olarak yer almıştır" demekte ve Çuvaşça ile Yakutçanın lehçe sayılmayacağını kabul etmektedir. Ancak, aynı cümleden, bu iki dilin bir gruba girdiği anlamı da çıkıyor ki bu görüşe katılmak olanaksızdır. Çuvaşça ile Yakutça iki ayrı Türk dilidir. Çünkü, birincisi bir *r*, *l* dili olduğu ve ana Bulgarcaya gittiği halde, ikincisi bir *z*, *ş* dilidir ve ana Türkçeye gider.

⁵ Bkz. örneğin, Reşid Rahmeti Arat, "Türk Şivelerinin Tasnifi", *Türkiyat Mecmuası*, X, İst. 1953, s. 59-139 ve "Türk Milletinin Dili", *Türk Dünyası Elkitabı*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 45, seri: I- sayı: A5, Ankara 1976, s. 137.

kara Üniversitesinin görüşü (*lehçe*), 3. İstanbul Üniversitesinin görüşü (Çuvaşça ile Yakutça *lehçe*, öbürleri *şive*).

Acaba bu üç ayrı görüşten hangisi doğrudur ve dilbilimi verileri ile bağdaşır? Türk dilleri, gerçekten, akraba fakat ayrı ve bağımsız birer dil midir, yoksa, bizde genellikle savunulduğu gibi, tek bir dilin lehçeleri, hatta “şive”leri midir? Başka bir deyişle, bugün, başlı başına bir dil ailesi oluşturan birçok Türk dilleri mi, yoksa birçok lehçe ve “şive”leri olan tek bir Türk dili mi vardır? Bu yazıda, Türk dilbilimi verilerinin ışığında ve modern dilbiliminde kullanılan ölçütleri uygulayarak, bu soruları yanıtlamaya ve konuyu aydınlatmaya çalışacağız.

Önce şunu belirtelim ki İstanbul Üniversitesince ısrarla kullanılan *şive* sözü dil ya da konuşma türlerini adlandırmada ve dil sınıflandırmalarında yeri olmayan yanlış bir deyimdir. Dilbilimi, bilindiği gibi, şu konuşma türlerini tanıır: *idyolekt* (tek bir kişinin konuşma alışkanlıklarının tümü; birey diyalekti), *ağız* (birbirine benzer idyolektler toplamı; Alm. *Mundart*, Rus. *govor*) *lehçe* ya da *diyalekt* (birbirine benzer ağızlar toplamı), *dil* (birbirine benzer diyalektler toplamı). Küçükten büyüğe doğru yapılmış bu sıralamada *şive*'nin yeri olamaz. Çünkü *şive* sözü Türkçemizde “lehçe” ya da “diyalekt” anlamında değil, “söyleyiş” (telaffuz) ya da “konuşma tarzı” anlamında kullanılır: *Türkçeyi Amerikan şivesiyle konuşmak*, *Karadeniz şivesi*, *Rum şivesi*, vb. gibi. Bu örneklerden de anlaşıldığı gibi, *şive* bir dilin yalnızca farklı söylenişini belirleyen bir deyimdir. *Şive*'yi şöyle tanımlayabiliriz: “*Şive*, bir dilin bir bölge halkına, yabancı bir ulusa ya da *ethnic* gruba özgü söyleniş biçimidir.” *Şive*, bu anlamıyla, ancak Fransızca asıllı *aksan* sözünün karşılığı ve onun anlamdaşdır. Bu anlamdaki bir sözün dil ya da konuşma türlerini adlandırmada ve dil sınıflandırmalarında kullanılmayacağı açıktır.

Şive deyiminin dil sınıflandırmalarındaki yersizliğini ve yanlışlığını böylece belirttikten sonra *lehçe* ya da *diyalekt* deyimine, Türk dillerinin diyalekt sayılıp sayılmayacağı sorusuna geçebiliriz. Hemen belirtelim ki *dil* ile *diyalekt* arasındaki ayrımın saptanması dilbiliminin çözülmesi oldukça güç sorunlarından biridir. Bu iki deyim öteden beri o kadar çok ve çeşitli anlamlarda kullanılmıştır ki bunların gerçek anlamları ve aralarındaki ayrım üzerinde genel bir anlaşmaya varmak olanaksız gibidir. Bununla birlikte, belirli bir dil ya da dil ailesi göz önünde tutulursa, iki konuşma türünden hangisinin dil, hangisinin de diyalekt olduğu oldukça belirgin bir biçimde ortaya konabilir.

Dilbiliminde bir konuşma türünün dil mi yoksa diyalekt mi olduğunu saptamak için kullanılan biricik dillik (*linguistic*) ölçüt *karşılıklı anlaşılabilirlik* (mutual intelligibility) ölçütüdür. Bu ölçüt, sıradan bir kimsenin dile ilgili şu yalın yargısına dayanır: “Aynı dili konuşan” insanlar birbirlerini anlayabilirler, ya da ters olarak, birbirlerini anlamayan insanlar “ayrı diller” konuşuyorlar demektir. Rasgele seçilmiş ve karşı karşıya getirilmiş her

ikisi de tekdilli (*monolingual*) iki kişi düşünelim. Bunların her birinin yalnızca tek bir idyolekti var demektir. Eğer bu iki kişi günlük konularda hiç güçlük çekmeden anlaşabiliyorlarsa bunların idyolektlerinin *karşılıklı anlaşılabilir* olduğu yargısına varırız. Tersine, eğer bu iki kişi birbirlerini hiç anlamıyor iseler bunların idyolektleri arasında karşılıklı anlaşılabilirlik yoktur deriz. Birinci durumda iki kişi aynı dili ya da diyalekti konuşmaktadırlar; ikinci durumda ise bu iki kişi iki ayrı dili konuşuyorlar demektir.

Doğal olarak, konuşup anlaşmak için karşı karşıya gelen ya da getirilen iki kişinin idyolektleri her zaman böyle kesin bir sonuç vermez. Bu iki kişi birbirlerini arasına, şu ya da bu derece bir güçlükte anlıyor olabilirler. O zaman yapılacak iş bu iki kişinin idyolektleri arasındaki karşılıklı anlaşılabilirlik oranını saptamaktır. Bu oran şöyle saptanır: Karşı karşıya getirilen iki ayrı dil ya da diyalekt temsilcisine daha önce kaydedilmiş cümleler dinletilir ve deneklerden anlayabildikleri cümleleri kendi diyalektlerine ya da bildikleri üçüncü ortak dile çevirmeleri istenir. Bundan sonra deneklerin anlayabildikleri cümlelerin ayrı ayrı yüzdesi saptanır. Daha sonra da bunların ortalaması alınarak iki dil ya da diyalekt arasındaki karşılıklı anlaşılabilirlik oranı bulunur. Amerikalı diller, Amerika yerlilerinin dil ve diyalektlerini saptamada bu yöntemi kullanmışlar ve başarılı sonuçlar almışlardır. Örneğin, Orta Algonquian diyalekt temsilcileri arasında yapılan bir deneyde Kickapoolarla Sauk-Foxlar arasındaki karşılıklı anlaşılabilirlik oranı % 79, Shawneelerle Kickapoolar arasındaki % 6, Shawneelerle Sauk-Foxlar arasındaki ise % 2 olarak saptanmıştır⁶. Bu sonuçlar, bu konuşma türlerini bilen herkesin beklentilerini doğrulamıştır. Nitekim, Kickapoo ile Sauk-Fox tek bir dilin birbirine yakın diyalektleri sayılır; Shawnee ise ayrı ve bağımsız bir Orta Algonquian dili olarak kabul edilmektedir.

Aynı yöntemi Türk dilleri ailesinin dil ve diyalektleri arasındaki karşılıklı anlaşılabilirlik oranını saptamak için de kullanabiliriz. Ancak, Çuvaşça, Yakutça, Tuvaca, Hakasça, Altayca vb. gibi dillerin temsilcilerini ya da konuşurlarını Türkiye'de bulmak olanaksız olduğundan sözlü ve iki yanlı bir deney yapabilecek durumda değiliz. Bizim, bugün için yapabileceğimiz deney ancak yazılı ve tek yanlı, başka bir deyişle, öbür Türk dillerinden Türkçeye, bir deney olacaktır. Ayrıca, bu yazının oylumunu arttırmamak için, bu tek yanlı deneyi, her Türk dil ya da diyalektinden seçilmiş onar cümlelik örneklerle yapacağız. Deneyimize Türkçeden ve öbür Türk dillerinden çok farklı olan Çuvaşça ve Yakutça ile başlıyoruz.

I. Çuvaşça-Türkçe deneyi :

1. *Vireneksem škula kayrıs* = Öğrenciler okula gittiler.
2. *Kinege sítel sínçe virtat* = Kitap, masa(nın) üstünde duruyor.
3. *Vil layih is tivat* = O iyi iş yapar.

⁶ Charles F. Hockett, *A Course in Modern Linguistics*, New York 1958, s. 327, 328.

4. *Yimğa valli karandaş ildim* = Kız kardeş(im) için kurşunkalem aldım.

5. *İna stena hazaçın redkollegine suylarıš* = Onu duvar gazetesinin yazı kuruluna seçtiler.

6. *Mana pır uyıha otpusk pacıs* = Bana bir aylık izin verdiler.

7. *Mın akatın savni vıratın* = Ne ekersen onu biçersin.

8. *Kınege vulani usıllı* = Kitap okumak faydalıdır.

9. *Tabak turtnine sıyenlı teššı* = Tütün içmenin zararlı (olduğunu) söylüyorlar.

10. *Çul şıvra putat', mınşın tesen vil şıvran yvır* = Taş suda batar, çünkü (harf. "niçin dersen") o, sudan ağır(dır).

Yukarıdaki Çuvaşça cümleleri Türk dilbilimi öğrenimi görmemiş, Çuvaşça öğrenmemiş bir Türk'ün anlayamayacağı açıktır. Türkçe bilmeyen bir Çuvaş'ın da bu cümlelerin Türkçe karşılıklarını anlayamayacağını kesinlikle ileri sürebiliriz. O halde, Çuvaşça ile Türkçe arasındaki karşılıklı anlaşılabilirlik oranı sıfırdır ve bunlar iki ayrı dildir diyeceğiz. Gerçek de budur. Çuvaşlarla anlaşmak isteyen bir Türk Çuvaşçayı, yabancı bir dil öğrenir gibi, çalışıp öğrenmek zorundadır. Aynı şekilde, Türklerle anlaşmak isteyen bir Çuvaş da, çalışıp Türkçeyi öğrenmedikçe, bu isteğini gerçekleştiremez. Şu var ki Çuvaşça ile Türkçe akraba diller olduklarından biçimlik (*morphological*) ve sözdizimlik (*syntactic*) yapıları hemen hemen aynıdır. Bu bakımdan, bir Türk Çuvaşçayı, bir Çuvaş da Türkçeyi, akraba olmayan bir dili öğrenmek için sarfedecekleri süreden daha kısa bir süre içinde, başka bir deyişle, daha kolay ve çabuk öğrenebilir.

Burada, Çuvaşça ile Türkçedeki denктаş (*cognate*) sözlerin her iki dilin söz dağarcığını öğrenmede kolaylık sağlayacağı düşüncesi akla gelebilir. Hemen belirtelim ki bu pek az birkaç söz için doğrudur. Örneğin Çuv. *pır* = Tü. *bir*, Çuv. *mana* = Tü. *bana*, vb. gibi. Çuvaşçanın atası olan ana Çuvaşça ya da ana Bulgarca ana Türkçeden o kadar eski bir tarihte ayrılmış ve bu sözler o kadar farklılaşmıştır ki Türk dilbilimi öğrenimi görmemiş bir Türk ya da Çuvaş bu denктаş sözleri ayırt edemez. İşte birkaç örnek: Çuv. *hır* = Tü. *kız*, Çuv. *tıvar* = Tü. *tuz*, Çuv. *pır* = Tü. *buz*, Çuv. *çul* = Tü. *taş*, Çuv. *ilt-* = Tü. *işit-*, Çuv. *pillik* = Tü. *beş*, Çuv. *pus* = Tü. *baş*, Çuv. *ura* = Tü. *ayak*, Çuv. *hur-* = Tü. *koy-*, Çuv. *şul* = Tü. *yol*, Çuv. *şun-* = Tü. *yan-*, Çuv. *şüs* = Tü. *saç*, Çuv. *pur* = Tü. *var*, Çuv. *par-* = Tü. *ver-*, Çuv. *yun* = Tü. *kan*, Çuv. *yur* = Tü. *kar*, Çuv. *yul-* = Tü. *kal-*, vb. gibi. Sesçe birbirlerinden bu denli farklı denктаş sözlerin, özel olarak öğrenilmedikçe, tanımamayacağı ve ayırt edilemeyeceği açıktır.

Bundan önce yayımlanan bir yazımda "Türkçe ile Çuvaşça, Yakutça vb. arasındaki fark en az İngilizce ile Almanca arasındaki fark kadardır, hatta ondan daha büyüktür" demiştir.⁷ Bu düşüncemi, yeri gelmişken, bura-

⁷ "Pantürkizm Ülküsü ve Dilde Birlik İddiası", *Türk Dili*, sayı: 310, Temmuz 1977, s. 15-18.

da örneklerle kanıtlamak isterim. İngilizce ile Almancadaki denктаş sözler, gerçekten, birbirlerine daha yakındır. İşte birkaç örnek: İng. *daughter* [dō'tır] = Alm. *tochter* [tóhtır] "kız", İng. *ice* [ays] = Alm. *eis* [ays] "buz", İng. *stone* [stōn] = Alm. *stein* [ştayn] "taş", İng. *hear* [hır] = Alm. *hören* [hōrm] "işitmek", İng. *foot* [fut] = Alm. *fuss* [fus] "ayak", İng. *give* [giv] = Alm. *geben* [gē'bm] "vermek", İng. *seven* [sevin] = Alm. *sieben* [zī'bm] "7", İng. *blood* [blad] = Alm. *blut* "kan", İng. *five* [fayv] = Alm. *Fünf* "5", İng. *sea* [sī] "deniz" = Alm. *see* [zē] "göl", vb. gibi. İngilizce-Almanca denктаş sözlerin bu çok daha yakın benzerliklerine rağmen, hiçbir Hint-Avrupa dilcisi Almancanın İngilizcenin bir diyalekti olduğunu, ya da bunun tersini, kabul etmez, edemez. Aynı şekilde, hiçbir gerçek Türk dilbilimcisi de Çuvaşçayı Türkçenin ya da başka bir Türk dilinin diyalekti sayamaz. Tümtürkçü eğilimlerin bilimde yeri yoktur ve olmamalıdır.

1970 sayımlarına göre 1.694.000 kişi tarafından konuşulan Çuvaşçanın iki diyalekti vardır: Anatri (Aşağı) ve Viryal (Yukarı) diyalektleri. Yazı dili Aşağı diyalekt üzerine kurulmuştur. Yukarı diyalekt yazı dilinden şu farklarla ayrılır: 1) İlk hecede /u/ yerine /o/ bulunması: *por* "var" (yazı dilinde *pur*); *por'n* - "yaşamak" (yazı dilinde *pur'n* - = Tü. *barın*-), vb., 2) Ünlü uyumunun daha yaygın olması: *yal-sam* "köyler" (yazı dilinde *yal-sem*), *çol pak* "taş gibi" (yazı dilinde *çul pek*), vb., 3) Sözlük farklar.

II. Yakutça-Türkçe deneyi:

1. *Olorbuttāgar ülelebit orduk* = Çalışmak oturmaktan (harf. "otur-maktan çalışmak") daha iyi(dir).

2. *Min ubayım saha oskuolatıgar bār* = Benim ağabeyim Yakut okulundadır.

3. *Bihigi at mīnen barıahpıt* = Biz at(a) binip gideceğiz.

4. *Haydah oroloğut?* = Nasılsınız? (Harf. "Nasıl yaşıyorsunuz?")

5. *En olus türgennik saıgarağın* = Sen çok hızlı konuşuyorsun.

6. *Min sahalı kıratık öydübün* = Ben Yakutça(yı) biraz anlarım.

7. *Bihigi sarsıarda erde turabit* = Biz sabahleyin erken kalkarız.

8. *İti oğō tūn utır* = O çocuk gece(leri) ağlar.

9. *Miche sıttık hāta uonna hōluoha nāda* = Bana yastık kılıfı ile galos gerek.

10. *Bu son sieğē olus kılğas* = Bu ceket(in) yen(ler)i çok kısa.

Yukarıdaki Yakutça cümleler ve Türkçe karşılıkları açıkça göstermektedir ki Yakutça ile Türkçe arasında da karşılıklı anlaşılabilirlik yoktur. *Bu*, *at* vb. gibi kimi sözlerin Yakutça ile Türkçede ortak olmasının karşılıklı anlaşılabilmeye yetmeyeceği açıktır. *Olor-* (otur-), *orduk* (artık), *bār* (var), *bihigi* (biz), *sıttık* (yastık) vb. gibi denктаş sözlerin Yakutçaları o denli farklıdır ki bunları kestirebilmek olanaksızdır. O halde Yakutça da bir lehçe ya da diyalekt değil, akraba fakat ayrı ve bağımsız bir dildir.

Bazı Türk dili bilginleri, örneğin Németh ve Arat, ana Türkçedeki sözbası /y/ foneminin Yakutçada /s/ye Çuvaşçada da öndamaksıl (*palatal*) /š/ fonemine dönüştüğüne bakarak, bu iki dil arasında bir yakınlık olduğunu savunmuşlardır. Ancak, bu kadarlık bir benzerliğin Yakutça ile Çuvaşça arasında bir anlaşılabilirlik sağlayamayacağı açıktır. Ana Türkçede /y/ fonemi ile başlayan sözcükler, Yakutça ile Çuvaşçadaki başka önemli seslik değişimler sonucu, birbirlerinden çok farklı bir duruma gelmişlerdir. Örneğin Çuv. *šul* = Yak. *suol* "yol", Çuv. *šuk* = Yak. *suoh* "yok", Çuv. *šur* = Yak. *sās* "ilkbahar" (Tü. *yaz*), Çuv. *šičč* = Yak. *sette* "7", vb. Yakutça ile Çuvaşçanın birbirinden ne kadar farklı olduğunu birkaç cümle karşılaştırması ile daha iyi anlayabiliriz:

Çuv. *Minle purinatır?* = Yak. *Haydah oloroğut?* "Nasılısınız?"

Çuv. *Manın puš iratat* = Yak. *Bahım ıalcar* "Başım ağrıyor"

Çuv. *İsta purinatır?* = Yak. *Hanna oloroğut?* "Nerde oturuyorsunuz?"

Çuv. *Epi ku kilte purinatıp* = Yak. *Min bu cieğe olorobun* "Ben bu evde oturuyorum".

Çuv. *Esir ku sinna piletir-i?* = Yak. *Ehigi bu kihini bileğit duo?* "Siz bu adamı tanır mısınız?"

Çuv. *Epi ku sinna layih piletip* = Yak. *Min bu kihini üçügedik bilebin* "Ben bu adamı iyi tanırım".

Yukarıdaki cümlelerden açıkça görüleceği üzere, Yakutça ile Çuvaşça arasında da karşılıklı anlaşılabilirlik yoktur.

Yakutça, 1970 sayımlarına göre, 296.000 kişi tarafından konuşulur ve üç diyalekti vardır: 1) Nam-Aldan diyalekti (*hatın* "kadın" *serin* "serin; serinlik"), 2) Kangal-Vilyuy diyalekti (*hotun, sörün*), 3) Dolgan diyalekti (*katun, serün*). Yakutistan'dan uzakta, Taymur'da konuşulan Dolgan diyalekti, görüldüğü gibi, daha arkaik özellikler gösterir ve Tunguzca sözlerle doludur. Yakut yazı dili Vilyuy diyalekti üzerine kurulmuştur.

Gelecek yazıda Türkçeyi öbür Türk dil ve diyalektleri ile karşılaştıracğız.

HALKBİLİM TERİMLERİ SÖZLÜĞÜ

Prof. Dr. Orhan Acıpayamalı

Yeni Çıktı

35 lira
